

CAMİDEN ÜNİVERSİTEYE BİR DİN EĞİTİMİ KURUMU OLARAK ZEYTÜNE MEDRESESİ

Merve CENGİZ*
e-mail: mervecengiz13@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3400-2939>

Atıf/Citation: Cengiz, M. (2024). Camiden üniversiteye bir din eğitimi kurumu olarak Zeytüne Medresesi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 18, 97-119.
<https://doi.org/10.53112/tudear.1476203>

Öz

İslam fetihleriyle birlikte Kuzey Afrika bölgesine giren Araplar başkent Tunus'ta bir ibadet mekânı ve aynı zamanda bir eğitim kurumu olarak kurulan Zeytüne Camii etrafında toplanmıştır. Adını inşa edildiği yerde bulunan zeytin ağaçlarından aldığı rivayet edilen bu eğitim kurumu, bölgede yaşayanların İslamlaşması ve Kur'an dili olan Arapça'yı öğrenmeleri hususunda bir üs görevi görmüştür. Bir cami olarak sadece ibadet merkezi olarak değil, tarihin belirli döneminde Tunus bölgesindeki İslami eğitimin tamamının idari merkezi olarak da tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. İslam medeniyetinin ilk kurumlarından biri olan Zeytüne, farklı zamanlarda çeşitli sebeplerle birçok İslam âlimine özellikle ilmi faaliyetlerinin sürdürme noktasında ev sahipliği yapmıştır. Tunus arşivlerinden ve Tunus Milli Kütüphane kaynaklarından yararlanılarak yapılan bu çalışmanın temel hedefi İslam eğitimi kurumu olarak Zeytüne'yi

---

* Arş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Makale Türü: Araştırma Makalesi – **Article Types:** Research Article

Geliş Tarihi/Received: 30.04.2024– **Kabul Tarihi/Accepted:** 02.07.2024

kuruluşundan günümüze farklı yönleriyle değerlendirmek ve günümüz için örnek alınması gereken noktaları ortaya koymak olmuştur. Nitel araştırmanın doküman analizi yöntemiyle ele alınan çalışmada, durum çalışması deseni kullanılmıştır. Tarihi süreç içerisinde bölgedeki önemine binaen birçok kez ıslahat ve düzenlemeye konu olan Zeytûne, Klasik Dönem'den günümüze kadar İslam eğitimi veren kurumlara dini eğitim sürecini devam ettirmedeki mücadelesi hususunda örnek teşkil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, Eğitim, İslami ilimler, Kuzey Afrika, Tunus, Zeytûne.

FROM A MOSQUE TO A UNIVERSITY AS AN EDUCATIONAL INSTITUTION ZITOUNA

Abstract

With the Islamic conquests, the Arabs who entered the North African region gathered around the Zitouna Mosque, which was established as a place of worship and also as an educational institution in the capital Tunis. This educational institution, which is rumored to have taken its name from the olive trees found in the place where it was built, served as a base for the Islamization of the region and the unification of the people around Arabic within the Islamic world. Not only as an independent institution as a mosque, but also being the administrative center of Islamic education in the Tunis region during certain periods of history has drawn all attention to the Zitouna Mosque. Zitouna, one of the first institutions of Islamic civilization, has hosted many Islamic scholars at various times for various reasons. The primary objective of this study, which was conducted using documents from the Tunis archives and the Tunis National Library, was to evaluate Zitouna as an Islamic educational institution from its establishment to the present day from different perspectives. In the study, which was approached with the method of document analysis through qualitative research, a case study design was used. Due to its importance in the historical process, Zitouna, which has been subject to many reforms and regulations many times, has served as an example to institutions providing Islamic education from the classical period to the present day.

Keywords: Religious education, Education, Islamic sciences, North Africa, Tunis, Zitouna.

Giriş

Miladi 8. yüzyılda Tunus'ta inşa edilen Zeytûne Camii yüzyıllar boyunca İslâm dünyasının en önemli eğitim kurumlarından biri olarak hizmet vermiştir. İslam coğrafyasının merkezi olarak değerlendirilen Orta Doğu bölgesinde el-Mağribu'l-Aksâ'ya ve oradan da

Avrupa'nın kalbine gidilen yolda Müslümanların ilmi ve manevi anlamda beslendiği bir merkez durumundaki Zeytûne Camii, bölgeye Müslüman kimlik kazandırma konusunda önem arz etmektedir.

İslam fetihleriyle bölgeye gelen Araplar bugünkü başkent Tunus'ta Camiu'l-Kebir-Zeytûne ismiyle bir cami inşa etmiştir. Bu cami ibadet mekânı olmasının yanında aynı zamanda bir eğitim kurumu olarak faaliyetlerini devam ettirmiştir. Adını inşa edildiği yerde bulunan zeytin ağacından aldığı rivayet edilen bu eğitim kurumu bölgede yaşayanların İslamlaşması açısından büyük önem arz etmiştir.

Dini eğitiminin sembolü olarak Zeytûne Cami yüzlerce yıldır bölge halklarının ve bu coğrafyaya İslam fetihleri ile yerleşen Müslüman Arapların ortak kimlik ve aynı dil üzerinden birbirlerini anlamalarını sağlamıştır. Bölgedeki farklı etnik unsurların bir araya gelip İslam potasında ortak bir kültür oluşturmaları sürecinde Zeytûne Camii geçmişten geleceğe bölgenin Müslüman toplumuna yol gösterici bir konumda olmuştur.

Fransa'nın 1881 yılında Tunus'u işgaline dek bağımsız bir eğitim öğretim kurumu olan Zeytûne Camii, Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumları düzenlemelerinden de etkilenmiştir. 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgaliyle bölge halklarının bağımsızlık mücadelesinde önemli bir dinamik haline gelen Zeytûne verdiği İslami eğitimle ve nüfuzuyla işgalci batı güçlerinin dikkatini çekmiş ve birtakım kısıtlamalara maruz kalmıştır. Fakat batı dünyasının tüm engellemelerine rağmen Zeytûne'nin, fasih Arapça ve İslami eğitim noktasında çok önemli bir konuma sahip olduğu görülmüştür.

Akademik dünyada Zeytûne ile ilgili farklı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen bu çalışmaların kurumun önemine ve etkisine kıyasla sayıca az olduğu görülmektedir. Bu sebeple geçmişten günümüze bir eğitim kurumu olarak Zeytûne, kuruluş ve gelişmesi, idari ve akademik yapılanması, müfredatı, eğitim süreci, öğrenci ve eğitici durumu ile ilmi, sosyal ve siyasi hayattaki rolü konu olarak ele alınmıştır.

"Camiden üniversiteye bir eğitim kurumu olarak Zeytûne, nasıl bir süreç geçirmiştir?" ifadesi çalışmanın ana problem cümlesi olmuştur. Bu ana problem çerçevesinde: "Zeytûne, Osmanlı himayesinde olduğu dönemlerde Anadolu'da eğitimde yapılan düzenlemelerden ne derece etkilenmiştir?", "Endülüslü âlimlerin Tunus'a gelişi Zeytûne'ye nasıl bir katkı sağlamıştır?", "Zeytûne, batı işgallerinden etkilenmiş midir?", İspanyol işgali sonrası Tunus'un kalkınmasında Osmanlı'nın katkısı olmuş mudur?" ifadeleri alt problemler olarak belirlenmiştir.

Nitel araştırma olarak planlanan çalışmada doküman analizi yöntemi takip edilmiştir. Çalışma durum çalışması deseniyle yapılmıştır. Çalışmanın ana amacı İslam eğitimi kurumu olarak Zeytûne'yi kuruluşundan günümüze kadar geçirdiği süreç çerçevesinde ele almaktır. Bu ana amaç çerçevesinde kurumun önemi, kuruluşu, gelişmesi, müfredatı, geçirdiği değişimler, eğitim süreci ve etkilerinin el alınması alt amaç olarak düşünülmüştür.

Çalışma merkez İslam coğrafyasından uzak bir bölgede İslami eğitim sürecini ele alması, özellikle Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'daki ıslahatların Anadolu dışındaki bir kıtada etkilerinin görülmesi açısından önemlidir. Nitekim Tunuslu Hayrrettin Paşa bu bağlamda genelde Tunus özelde Zeytûne eğitiminde ıslahatlar yapmıştır. Geçmişle kök bağlarının ve Osmanlı'nın bölgeye etkilerinin bilinmesi bu açıdan önem arz etmektedir. Çalışma, Tunus'un kalkınmasında Osmanlı'nın katkısı, geçmişten günümüze Türkiye-Tunus arasındaki kültürel bağların ortaya konması açısından kültür hizmeti sunan kurumlar, eğitim hizmetleri sunan kurumlar ve dış işleri bakanlığı gibi kurumlar açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte çalışma, bireysel çalışmalar açısından çalışılacak yeni alanlar sunması yönüyle dikkate değerdir.

1. Geçmişten Günümüze Zeytûne'nin Kuruluş ve Gelişim Süreci

Tunus Ulucami olarak da bilinen Zeytûne Camii H.80/M.699 yılında Hasan b. Numan tarafından yapımına başlanmış, H.114/M.732 yılında İbnü'l-Habhab tarafından tamamlanmıştır. Cami içinde ve dışında zaman içerisinde ihtiyaçlara binaen birçok değişiklik ve eklemeye yapılmıştır. H.242/M.856 yılında Ağlebî Emiri tarafından yenilenen Zeytûne Cami, H.250 senesinde Ziyadetullah b. el-Ağleb tarafından genişletilmiştir. H.676/M.1277 yılında Hafsî Emiri Ebu Zekeriyâ Yahya'nın yaptığı değişiklik ve düzenlemelerle Zeytûne Cami mimari açıdan en gelişmiş halini almıştır (Pektaş, 2013, s. 380).

Geleneksel İslam eğitiminde cami ve mescitler hem ibadethane hem de eğitim mekânı olarak kullanılmıştır. Özellikle İslam'ın ilk asırlarında ilk dini eğitim camilerde verilmiş ve âlimler camiler etrafında toplanmıştır. Bu anlamda Doğu'da Fustat Camii, Kahire'de Ezher Camii (H.358), Tunus bölgesinde Ukbe b. Nafi' Camii (H.50), Fas'ta Karaviyyin Camii (H.245) ilimle uğraşan Müslümanlara ev sahipliği yapmıştır. Esasında ilk fetihlerle birlikte İslam Medeniyeti'nin Kuzey Afrika'daki ilk yerleşim yeri olan Kayravan'da Ukbe b. Nafi' Camii yapılmıştır. Fakat kısa sürede merkezin Tunus'a kaymasıyla birlikte başkentte Zeytûne Camii yapılmış ve yeni ilim merkezi burası olmuştur (el-Ma'mûrî, 1980, s. 12).

İnşa edildiği günden beri ilmi faaliyetlerine devam eden Zeytûne, Arapları daha önce bölgede bulunan ve Arapça konuşmayan halklarla bir araya getiren önemli bir görev üstlenmiştir. İslam tarihinde gelenek haline gelen bu özellik İber Yarımadası'nda bulunan Endülüs'te de görülebilmektedir. Bu da eğitim kurumlarının bölge halklarıyla Müslüman halklarının tek bir ümmet olma bilinciyle bir araya getirmeyi hedeflediğini göstermektedir. Zeytûne'yi daha da önemli kılan ise 1492'de İber Yarımadası'ndaki son Müslüman toprağı Gırnata'nın düşüşünden sonra İspanya'nın yeniden Hristiyanlaştırılma sürecinin (reconquista) önünde önemli bir engel oluşturması olmuştur (Bilgin, 2013, s. 32). 15. yüzyıldan sonra yüzlerce yıl Zeytûne, -Klasik Dönem'de İspanya, modern dönemde Fransa olmak üzere- sömürge devletlerinin Arapça'yı ve İslami eğitimi yok edip bölge halkının

Müslüman kimliğine ve tarihine yabancılaşmasını sağlama çabalarını Arapça ve İslami eğitim yolundaki gayretleriyle boşa çıkarmıştır.

Çalışmada Zeytûne'nin daha çok eğitsel özellikleri üzerinde durulacağı için yaklaşık on üç asır süren eğitim öğretim ve dini faaliyetleri, günümüze ulaşan bilgiler çerçevesinde Klasik Dönem, Hafsîler Dönemi, Osmanlı Dönemi, Sömürge Dönemi ve Bağımsızlık Dönemi olmak üzere beş ayrı dönem içerisinde incelenecektir.

1.1. Klasik Dönem (699-1228)

Zeytûne Camii Emevi Devleti'nin bölge valisi Hassan b. Nu'man'ın miladi 699 yılında inşa edildikten sonra faaliyetlerine başlamış, ilmi ve kültürel hayattaki gelişim süreci günümüze kadar devam etmiştir. Zeytûne Camii öncelikle Kuzey Afrika için önemli bir kurum olmuştur. Nitekim inşa edildikten kısa bir süre sonra önemli âlimler burada ilim halkalarını oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle ilmi faaliyetlerde 1228 yılları civarında yine Kuzey Afrika bölgesinin önemli bir ilim merkezi olan Kayrevan şehrini gölgede bırakacak seviyeye gelmiş olan Zeytûne, günümüze kadar bu özelliğini kaybetmemiştir. Miladi 13. asırdan itibaren Cezayir, Fas, Sudan ve Endülüs gibi bölgelerden eğitim almak amacıyla Zeytûne'ye gelinmiştir (Hamîde, 2021, s. 95).

Özellikle Klasik Dönem'den Osmanlı Devleti Dönemi'ne kadar merkez İslam coğrafyasındaki diğer eğitim kurumlarının yerine getirdiği ilmi faaliyetlerin bir benzeri bu bölgede de görülmektedir. Zeytûne, Basra, Kufe, Dimeşk ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerinde yetişen âlimlerle birlikte Endülüs'ten gelen ilim yolcularının da uğrak yeri olmuştur. Mülûkü't-Tavâif dönemiyle birlikte Endülüs toprakları kaybedildikçe birçok âlim Kuzey Afrika'nın tam merkezinde güvenli bir bölge olan Zeytûne'ye gelip ders halkaları oluşturmuştur. 13. yüzyılın ikinci yarısında Zeytûne Camii'nde eğitim büyük canlılık kazanmış, Tunus dışında Fas, Cezayir, Endülüs ve Sudan'dan öğrenci ve hocalar gelmiş ve Zeytûne Camii böylece Kuzey Afrika'nın en önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.

1.2. Hafsîler Dönemi (1228-1574)

Zeytûne Camii'nde, eğitim öğretim alanındaki ilk köklü değişim 14. yüzyılda gerçekleşmiştir. Belirlenen kurullarla eğitim öğretim faaliyetleri düzenlenmiş, kurulan vakıflarla eğitim merkezleri iktisadi bir rahatlama sürecine girmiştir (Yiğit, 2013, s. 381). 14. yüzyıla kadar öğrenci ve hoca tercihinin bağlı geleneksel bir biçimde sürdürülen eğitimde bu dönemde bazı kurullar belirlenmiş, belirli bir metot takip edilip icazet verilerek suretiyle Zeytûne, adeta üniversite statüsünü kazanmıştır. Hafsiler Devleti'nin siyasi olarak zor bir devri de olsa 14. yüzyıl içerisinde Zeytûne'nin eğitim kalitesinin artırılması uğraşı hep devam etmiştir. Bu bağlamda Hafsî Sultanları Zeytûne Camii'nde büyük kütüphaneler kurmuşlardır. Bu kütüphaneler İslam kültür ve medeniyeti içerisinde yalnızca belirli sayıda

kitapların toplandığı yer olmaktan çok eğitim-öğretim faaliyetlerinin de yapıldığı merkezler olmuştur (Aydüz, 2008, s. 152).

Hafsîler Dönemi'nde Tunus'ta yerel düşünce yapısı dışında iki ana düşünce gelişmiştir. İlk olarak İmam'ül Haremeyn, Bâkılânî, Gazâlî ve İmam Râzî izlerini taşıyan; felsefe, mantık ve cedel gibi akli ilimleri temel alan ve Doğu Eş'arî akımı olarak Tunus'ta yer alan akımdır. Bu akım sebebiyle Mutezilî görüş zayıflamıştır. Bu noktada Tunus'un meşhur âlimlerinden İbn Zeytûn (H.691/M.1292), Doğu İslam bölgesine gerçekleştirdiği ilmi seyahatlerle bu yeni akımın Tunus'a taşınmasında önemli rol oynamıştır. İbn Zeytûn iki kere Doğu İslam bölgesine seyahat etmiş, oradaki ilim meclislerinde İbn Abdisselam, Zekiyyüddin el Münzirî, Fahreddin Râzî'nin öğrencisi Tebrizli el-Hasruşahî gibi isimler ile görüşmüştür. İbn Zeytûn aynı zamanda Fahreddin Râzî'nin eserlerini Tunus'a getiren ilk kişi olmuştur (el-Ma'mûrî, 1980, s. 6).

Tunus'ta Hafsîler Dönemi'nde var olan ikinci akım Endülüs akımı olmuştur. Hafsî Sultanı Ebu Zekeriya Yahya, İspanyol işgali altında olan Endülüs'ten birçok alimi Tunus'a davet etmiştir. Ebu Zekeriya bu politikasıyla Muvahhid eğilimini yaymayı planlamıştır. Ancak bu arada dikkat çekilmesi gereken nokta, Ebu Zekeriya'nın yaymayı planladığı muvahhidlik anlayışı Mağrib Muvahhidliğinden çokça farklı olmuştur. Ebu Zekeriya Mağrib Muvahhidliğine karşı Tunus Muvahhidliğini öne çıkarmıştır. Bu bağlamda Hafsîler Dönemi'nde Endülüs'ten âlimler Tunus'a akın etmişler ve Zeytûne Camii etrafında toplanmışlardır. Hafsî Sultanları Endülüslüleri askeriye ve devlette önemli görevlere getirdikleri gibi Hristiyanlara karşı savaşlarında da Endülüslüleri desteklemişlerdir (el-Ma'mûrî, 1980, s. 11). Ancak bir süre sonra bu destek sebebiyle Endülüslüleri ile Tunus ahalisi arasında anlaşmazlık meydana gelmiştir (el-Ma'mûrî, 1980, s. 11).

Benî Hafs Dönemi'nde Tunus'a çeşitli sebeplerle çok sayıda ilim adamı göç etmiştir. Bu âlimlerden İbn Ufûr el-İşbîlî (h.669), el-Kâdî İbn Abdi's-Selam (h.749), İbn Hârûn (h. 760), el-Ecmî (h. 749), İbnü'l-Habâb (h.749), İbn Urfe (h. 844), İbn Haldun (h. 808), el-Burzûlî (h. 844), el-Ğabrînî (h. 837), el-Übeyy (h. 829), İbnü Nâcî (h.837), Şeyh Muhammed Mâğûş (h. 348), (el-Haşâişî, 2021, s. 62) Ebu'l-Abbas Ahmed İbnü'l-Hoca, Ebû Muhammed Hammûde İbn Abdi'laziz (h.1202) gibi isimler Zeytûne Camii etrafında toplanmıştır (el-Ma'mûrî, 1980, s. 11).

Hafsiler Dönemi'nde dikkat çeken bir diğer husus tasavvufun bu dönemde gelişmesi ve birçok zaviye kurulmasıdır. Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî, Ebu Said et-Temîmî el-Bâcî, Ebu'l-Hasen Ali el-Mustansır, Ebu Muhammed el-Mercânî dönemin önemli mutasavvıflarındandır (el-Ma'mûrî, 1980, s. 12).

Yine *Kitabu'l-İber* isimli eserin sahibi meşhur tarihçi, sosyolog ve filozof İbn Haldûn da bu dönemde Tunus'ta dünyaya gelmiş ve ilmi faaliyetleriyle dünya çapında tanınmıştır. İbn Haldûn Tunus'un ve Zeytûne'nin kalkınmasında büyük rol oynamıştır (Yiğit, 2021, s. 395).

16. yüzyılda Hafsilerin çöküşü ve İspanyolların Tunus'u işgaliyle birlikte ilmi faaliyetler neredeyse durmuştur. İspanyollar bu süreçte kütüphaneleri tahrip etmiş ve yazma eserleri papalığın kütüphanelerine taşımışlardır. Bu sebeplerle âlimlerin çoğu farklı bölgelere dağılmıştır (el-Ma'mûrî, 1980, s. 13).

1.3. Osmanlı Dönemi (1574-1881)

1535-1574 yılları arasında sürekli olarak İspanyol saldırılarına maruz kalan Tunus'ta ilim ciddi anlamda sekteye uğramış, binlerce kitap kaybolmuş, ilim adamları Tunus'tan göç etmiş, camiler ve medreseler ahır olarak kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı idaresi Tunus'a geldiğinde bu kötü durumu değiştirmek için çokça çaba sarfetmiştir. Türklerin bölgeye gelmesiyle birlikte bir başka akım da Osmanlı'nın İstanbul'dan getirdiği Türk-Osmanlı akımı olmuştur (el-Ma'mûrî, 1980, s. 13). Türk-Osmanlı akımı bölgede Hanefilik mezhebini yaymak adına İstanbul'dan çok sayıda âlimi Tunus'a yerleştirmişlerdir (el-Ma'mûrî, 1980, s. 13). Öyle ki bu dönemde Tunus'a küçük İstanbul denildiği ve özellikle Türk istilalarıyla ve gelen hocalarla Tunus medreselerinin İstanbul medreselerine benzediği ifade edilmiştir. Bölge halkının Maliki mezhebine mensup olması ve Hanefilik mezhebi için müstakil bir ilim merkezinin olmaması Hanefiliğin Tunus'ta beklendiği kadar yer edememesine (Bozbaş, 2022, s. 528) sebep olmuştur (el-Ma'mûrî, 1980, s. 13). Hanefiliği yaymak amacıyla daha sonraki dönemlerde Yusuf Dayı Medresesi kurulmuş ve Ramazan Efendi hoca olarak burada görevlendirilmiştir. Türk devrinin en önemli özelliklerinden biri yöneticilerden halka, göç eden âlimlerden Tunus halkına kadar herkes, İspanya ve Fransa işgaliyle sekteye uğramış olan ilmi faaliyetlere dört elle sarılmış ve tüm imkanlarıyla ilmi hareketleri desteklemiştir. Ayrıca bu dönemde âlimler diğer dönemlere kıyasla siyasetten uzak kalmışlardır. (el-Ma'mûrî, 1980, s. 14) Osmanlı'nın destekleriyle birlikte Zeytûne eski saygınlığını geri kazanmıştır (Hamîde, 2021, s. 14).

Tunus'un Osmanlı Devleti himayesine girdiği dönem ele alındığında göze çarpan en önemli şey Osmanlı Devleti'nin ilmi faaliyetler ve Fasîh Arapça öğretimi konusunda son derece hassas davranmasıdır. 1574 yılında bölge kesin bir şekilde Osmanlı'nın hakimiyetine girmekle öncesinde bölgeye hâkim olan İspanyol istilasından kaçan âlimlerin tamamına yakını geri dönmüş, bununla birlikte Endülüs'ün İspanyolların eline geçmesi üzerine buradan sürgün edilen Müslümanlar Tunus'a dönmüşler ve Zeytûne etrafında toplanmışlardır. Böylece Endülüs'lü âlimler de Zeytûne'nin ilmi serüveninde etkili olmuş, buraya katkı sağlamışlardır (el-Ma'mûrî, 1980, s. 13).

Osmanlı Dönemi'ndeki en önemli icraat, 1876'da Mehmet Sadık Paşa zamanında vezir olan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Zeytûnedeki âlimlerden oluşan bir heyetle hazırlattığı bir fermanla eğitim öğretimde islahat yapması olmuştur. Bu islahatla birlikte Zeytûne belli bir müfredata tabi tutulmuş, okutulacak dersler, derslerin derecelendirilmesi, öğrencilerin ve eğitimcilerin durumu gibi konularda düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda Anadolu'dan ilmiye sınıfından insanlar getirilmiştir. Özellikle Hanefi fıkhnı öğretecek müderrisler

bölgeye yerleştirilmiş ve bu dönemde Hanefi mezhebine mensubiyet artmıştır (el-Ma'mûrî, 1980, s. 12).

Eğitimde yenileşme yolunda büyük bir adım olan bu ıslahatla birlikte Tunuslu Hayrettin Paşa Zeytûne Medresesi'ne akli ilimleri dahil etmek istemiş ancak muhafazakarların tepkisinden çekinip bundan vazgeçmiş ve Sadıkiyye Koleji'ni kurmuştur. Sadıkiyye Koleji, lise seviyesinde bir kurum olup bir nevi Zeytûne'nin bir kolu gibi düşünülmüştür. İstanbul'daki Galatasaray Lisesi'ne benzeyen Sadıkiyye Koleji daha çok modern bilimlerin ve yabancı dil olarak Arapça'nın yanında Fransızca, İtalyanca ve Türkçe'nin de okutulduğu bir kurum olmuştur. Böylece muhafazakarlık Zeytûne ile modernite ve teknik de Sadıkiyye ile devam etmiştir (Hamîde, 2021, s. 136).

Zeytûne'ye ayrı bir önem atfeden Tunuslu Hayrettin Paşa 1830 Fransa'nın Cezayir'i işgali ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın kuruma etkilerini gözetererek eğitimde önemli değişimlere imza atmıştır. Kurduğu batılı anlamdaki mühendislik ve fen bilimlerinin okutulduğu Sâdıkiyye Koleji'ndeki fiziksel dönüşüm halka etki etmemiştir. Bunun en büyük sebebi Zeytûne'nin ve etrafında toplanan ulemanın halk üzerinde daha etkili olmasıdır (el-Haşâîşî, 2021, s. 89).

Osmanlı Dönemi ile birlikte bölgeye İstanbul'dan ve Anadolu'dan çok sayıda askeriye ve ilmiye sınıfına mensup yetişmiş insan gücü gelmiştir. Devlet-i Aliyye'nin bir eyaleti konumunda olan Tunus'ta İstanbul'daki medreselerde uygulanan sistemin tatbik edildiği söylenebilmektedir. Hatta Tunus'taki eğitim öğretim İstanbul'a benzediği için buraya küçük İstanbul da denildiğine dair rivayetler vardır. Miladi 7. yüzyıldan itibaren güçlü vakıflarla desteklenen Zeytûne, Osmanlı devletiyle birlikte mevcut vakıflara ilaveten yeni vakıflarla desteklenmiş, arşiv geleneğinin de etkisiyle eğitim-öğretimle ilgili faaliyetler kayıt altına alınmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme ve ıslahat çalışmalarının Anadolu dışında bir kıtada etkili olması ve Tunus eğitiminin bundan etkilenmesi açısından önem arz etmektedir (Hizmetli, 1992, s. 6).

Osmanlılar Devri'nde dikkat çeken en önemli husus Osmanlı'nın eğitimi kütüphaneler ve vakıflarla desteklemiş olmasıdır. Bu dönemde tutulan kayıtlarda bağışçıların Türk ailelerden olduğu göze çarpmıştır. Aynı zamanda Bayram Ailesi, Hoca Ailesi, Bârûdî Ailesi ve bölgede "Derâğise" olarak bilinen Turgut Reis'in ailesi ilmi faaliyetlere katkılarıyla öncülük etmiştir. Eğitim-öğretimin vakıflar sayesinde ücretsiz olması eğitim öğretime her kesimin rahatça ulaşabilmesi açısından önem arz etmiştir. Berberi nüfusun yoğun olduğu kırsal kesimden gelen talebelerin tamamının burslu ve yatılı öğrenim görmesi Osmanlı idaresinin yaygınlaştırdığı vakıflar sayesinde olmuştur (el-Haşâîşî, 2021, s. 65).

Bu dönemde Kahire, İstanbul, Hicaz, Şam ve Bağdat gibi İslam dünyasının çeşitli ilim merkezlerine seyahat eden ve elde ettikleri önemli kitapları Zeytûne Medresesi'nin kütüphanesine bağışlayan gezgin ilim adamları sayesinde Zeytûne çok zengin bir kütüphaneye sahip olmuştur.

1.4. Fransız Sömürge Dönemi (1881-1956)

1881 yılında Tunus'un Fransızların himayesine girmesiyle Zeytûne müessesesi büyük bir değişime uğramıştır. İşgal dönemiyle birlikte sömürgeci her devlet gibi Fransa da bölge üzerinde rahat hâkimiyet kurabilmek amacıyla yerel lehçeleri destekleyerek Müslüman halkı birarada tutan fasih Arapça'nın ve İslami eğitimin öğrenilmesine ket vurmuştur. 1830'da Cezayir'e giren Fransa, bölgedeki işgal sürecini Fransızca öğreten okullar açıp yerel dilleri destekleyerek tamamlamaya çalışmıştır. Bu acı tecrübeden yeterince ders alan Tunus'taki âlimler 1881'de Fransızların Tunus'u ele geçirdiğinde, Arap dili ve İslami ilimler öğretimini hem Tunus için hem de bölge halkları için bir özgürlük mücadelesi olarak değerlendirmiştir.

Fransız sömürge döneminde ülkenin Müslüman ve Arap kimliğini korumak isteyenler ile eğitimde düzenlemeye gitmek isteyenler arasında şiddetli tartışmalar yaşanmış, ancak ıslahat yanlısı Tahir b. Aşur hükümette görevlendirilince durum ıslahçıların lehine sonuçlanmıştır. Üniversitede idari, ilmi ve pedagojik anlamda yenilikler yapılmıştır. 1946 yılında müfredata riyazi ve tabii ilimler, tarih, coğrafya ve felsefe dersleri ilave edilmiş, ayrıca eş-Şubetü'l Asriyye açılmıştır. Burada Arapça dışında İngilizce ve Fransızca öğretilmiştir. Bu süreçte şubelerin sayısı yirmiye çıkmış, ülkenin en seçkin ilim ve fikir adamları buradan mezun olmuştur. Zeytûneliler adıyla seçkin bir zümre oluşmuştur (Raca b. Selame, 2020, s. 27).

Sömürge döneminde milli eğitim modeli yerine sömürgeciliğin çıkarları doğrultusunda Tunus halkının dilinden ve kültüründen uzaklaştırılması üzerine inşa edilen gayri milli eğitim metodu geliştirilmiştir. Fransızları çokluğu ile hayrete düşüren başta Zeytûne Kütüphanesi olmak üzere zengin kütüphaneler tahrip edilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde eğitimi desteklemek için kurulan vakıflar işgal döneminde amacından uzaklaştırılmıştır (el-Haşâişî, 2021, s. 91). Sonraki dönemlerde Zeytûne Kütüphanesi'ndeki tüm kitaplar Tunus Milli Kütüphanesi'ne taşınmıştır (Şeker & Mercan, 1985, s. 107).

1.5. Bağımsızlık Dönemi ve Sonrası Dönem (1956 - ...)

Bağımsızlık Dönemi Tunus'un bağımsızlığını ilan ettiği 1956'dan günümüze kadarki süreçtir. Yaklaşık on üç asır boyunca kesintisiz eğitim vermeyi başaran, camiye bir üniversite statüsü kazanarak İslâm dünyasının en önemli öğretim kurumları arasına giren Zeytûne Camii'nde yürütülmekte olan eğitim-öğretim faaliyeti, 1956 yılında Tunus'un bağımsızlığını kazanmasının ardından kurulan Zeytûne Üniversitesi'ne (el-Câmiatü'z-Zeytûniyye) nakledilmiştir.

Sömürge döneminden sonra Tunus Devleti'nin bağımsızlığını kazanmasında Zeytûne mezunlarının önemli katkıları olmuştur. Tabiri caizse Zeytûneli olmak mevcut yönetime başkaldırı olarak görüldüğünden 1956 yılıyla birlikte yeni yönetim bu eğitim-öğretim kurumunun faaliyet alanını büyük ölçüde daraltmıştır. Zeytûne yaklaşık 50 yıl eski ihtisamlı

günlerini ararcasına beklenenin aksine kendisine ayrılan bir oda içerisinde şeklen faaliyetini devam ettirmiştir. Arap baharıyla birlikte dışa açılma ve yenilenme politikalarıyla Zeytûne tekrar dışarıdan öğrenci çekmeye başlamıştır (Hamîde, 2021, s. 95).

2. Geçmişten Günümüze Eğitim Kurumu Olarak Zeytûne

2.1. İdari ve Akademik Yapılanması

Zeytûne, klasik dönemde sadece İslami eğitim veren bir cami olarak bilirse de esasında başkent Tunus'ta İslami eğitim veren çoğu kurumun idari olarak bağlı olduğu bir merkez olarak var olmuştur. Öyle ki kütüphane, medrese ve okullar başta olmak üzere Tunus'taki 25 kurum Zeytûne'nin şubesi olarak kayıtlanmıştır. İdari yönetimleri, hoca ve öğrenci seçimleri Zeytûne tarafından belirlenmiştir. Bu kurumlar arasında Halduniye Medresesi, Uşûriye Medresesi, Abdeliye Medresesi, Ahmediye Medresesi, Sâdikiye Medresesi, Seyyid Yusuf Camii, Kasba Camii, Susa, Kayravan, Safaks, Kafsa, Kabs ve Tuzer şubeleri ön plana çıkmıştır (el-İyâşî, 1990, s. 81).

Klasik Dönem'de öğrenciler arasındaki dereceler okudukları kitaplarla belirlenmekteydi. Bu dönemde Zeytûne eğitiminde ilerleyen zamanlarda okutulan kitapların zorlaşması ve ihtisas alanlarının belirlenmesi gibi durumlar olsa da net ve resmi bir eğitim derecelendirmesi söz konusu olmamıştır. 1881-1956 yılları arasında Zeytûne'de eğitim ibtidaiyye (başlangıç seviyesi) 3 yıl, mutavassita (orta dereceli eğitim) 4 yıl ve aliye (yüksek dereceli eğitim) 3 yıl olmak üzere üç dereceli olarak devam etmiştir (el-İyâşî, 1990, s. 78).

Zeytûne'nin 1937 senesinin idari kadrosunu gösteren belgede idari kadronun müdür, müdür müsteşarı, İslah meclis üyeleri, sekreter, 10 kayyım¹, 10 kütüphane yetkilisi, 3 muhafız, 2 doktor, 1 kapıcı, 1 genel vazifeler için görevli memur, 24 yatılı okul hocasından oluştuğu görülmüştür. Zeytûne, 1956-1961 yılları arasında resmi olarak ilk defa üniversite statüsünde eğitimini vermiştir. Bu dönemde Zeytûne'de idari kadro dekan, müdür, genel müdür, muhasebeci, sekreter, yazıcı, kütüphane görevlisi, baş çavuş², çavuş, temizlik personeli ve bekçiden oluşmaktaydı. 1956-1961 döneminde Zeytûne Üniversitesi altında Şeriat Fakültesi, Arapça Fakültesi, Kıraatte Uzmanlık olmak üzere üç fakülte oluşturulmuştur. Her fakültede ilk iki senede ortak müfredat takip edilmiş, son senede ihtisas dersleri alınmıştır. Bu noktada Şeriat Fakültesi'nde Din Usulü ya da Kadılık uzmanlıkları, Arap Dili Fakültesi'nde ise Edebiyat ya da Dil uzmanlıkları alınabilmiştir. Bu dönemde Zeytûne'de ibtidaiyye, orta seviye ve yükseköğretimin her birinde eğitim süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir. 9 yıllık bu eğitimi bitirenler "alemiyye" diploması almaya hak kazanmıştır (Hamîde, 2021, s. 134).

---

1 Kayyım; idari işlerden sorumlu olarak görev yapan memur anlamında kullanılmıştır.

2 Baş çavuş; idari personelin başında bulunan denetleyici anlamında kullanılmıştır.

1961 yılına kadar üniversite statüsünde olan Zeytûne, 1961-1987 yılları arasında Şeriat ve Din Usulü Fakültesi olarak Tunus Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Eğitim süresi 4 sene olan fakülteden mezun olanlar "icazet" diplomasını almaya hak kazanıyorlardı. Bu 4 yıllık eğitim iki merhaleden oluşmaktaydı. Bu eğitimde iki sene öğrenciler teorik ve uygulamalı ortak dersler alıyorlardı. Sonraki iki yıl uzmanlık dönemi olarak geçiyordu ve bu dönemde öğrenciler Şeriat bölümünde ya da Din Usulü bölümünde uzmanlık yapabiliyorlardı. Bu dönemde Tunus Üniversitesi altında Zeytûne Fakültesi'nde iken, idari kadro; üniversite rektörü, dekan, genel sekreter ve fakülte kurulundan oluşmaktaydı. Fakülte kurulu; 10 öğretmen, hükümet sekreterliğinden 1 temsilci, talim terbiye sekreterliğinden 8 temsilci, Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi'nin dekanı, 1, yükseköğretimden temsilci, Zeytûne Camii'nin baş imamı, 4 öğrenci temsilcisi ve 1 anayasal sosyalist parti temsilcisinden oluşmaktaydı.

31 Aralık 1987 yılında tekrar üniversite statüsüne getirilen Zeytûne'nin günümüz idari yapılanması lisans düzeyinde üç yüksek enstitü olarak devam etmektedir. Bu dönemde Zeytûne Üniversitesi Din Usulü Yüksek Enstitüsü, İslam Medeniyeti Yüksek Enstitüsü ve Kayravan İslami İlimler Yüksek Enstitüsü olarak bölümlenmiştir.

2.2. Müfredat

Zeytûne'de eğitimin "Müslümanların dini bilgisini geliştirmek" ve "İslam'ı yaymak" olamak üzere iki temel amacı olduğu görülmektedir. Zeytûne'de eğitim şer'i ilimler ve akli ilimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Şeri ilimlerin kaynağı Kur'an-ı Kerim ve sünnettir. Akli ilimler, müstakil bir ilim olarak değil, dini ilimlerin bir parçası olarak görüldüğü için okutuluyordu. Örneğin; aritmetik ve matematik, miras hukukunda oldukça önemliydi, yine mantık ilmi özellikle fıkıh usulünde şeri hüküm çıkarma ve icihad kurallarını anlamada önem arz ediyordu. Namaz, oruç gibi ibadetlerde vakitleri doğru tayin edebilmek için astronomiden faydalanmak gerekirdi (Raca b. Selame, 2020, s. 22).

Genellikle camiler etrafında şekillenmiş olan İslam kültüründeki eğitim Zeytûne'de de görülebilmektedir. İlk dönemde Zeytûne'de İslami eğitim standart belirli bir programa uyulmaksızın önemli âlimlerin şahsi uygulamaları ve gayretleriyle devam etmiştir (el-Ma'mûrî, 1980, s. 22).

Tunuslu Hayrettin Paşa'nın eğitim öğretimi düzenleyen emirnamesi uyarınca 1872 yılında Ezher Üniversitesi'nde alınan kararla belirlenmiş 11 klasik ilmi kapsayan dersler Zeytûne Medresesi'nin programına da alınmıştır. Buna göre şu dersler okutulmuştur: Tefsir, Hadis, Fıkıh, Siyer, Tevhid, Kıraat, Tecvid, Usulü Fıkıh, Feraiz, Tasavvuf, Nahiv, Sarf, Belagat ve Lügat derslerini içine alan dil ilimleri. Bu noktada belirtmek gerekir ki kaynaklarda bu derslerin kaç saat okutulduğuna ya da hangi kitapların okutulduğuna dair bir bilgiye rastlanılmadı. Eskiden beri düzensiz eğitim vermekte olan Zeytûne Camii'ndeki dersleri düzene sokmak amacıyla 26 Aralık 1875'te bir ferman yayınlanmıştır. Bu nizamnamede

okutulacak dersler, takip edilecek kitaplar, yılsonu sınavları, öğrenci seçimi, gibi hususlara değinilmiştir (Raca b. Selame, 2020, s. 36).

Hayrettin Paşa'nın 1875 (h.1292) yılında getirdiği ikinci düzenlemeyle birlikte Zeytûne müfredatı; Tefsir, Hadis, Kelam, Kıraat, Hanefi ve Maliki Fıkıh İstılahları, Feraiz, Tasavvuf, Zaman Bilgisi, Nahiv-Sarf, Meani, Beyan, Bedi, Dil ve Edebiyat, Siyer ve Tarih, Kur'an İmlası, Hat, Aruz ve Kafiye, Mantık, Araştırma Metotları, Matematik, Geometri, Mühendislik-Mimarlık derslerini içermiştir (el-Haşâişî, 2021, s. 72).

1912 (h.1330) yılında derslerde okutulan kitaplar 3 dereceli (el-Haşâişî, 2021, s. 77) olarak şu şekildedir:

Yüksek Derecede Okutulan Kitaplar: Kâdı İyaz'ın Tefsiri, *Celaleyn Tefsiri*, İmam Malik'in *Muvatta'*, Buhârî'nin *Sahîh'i*, Müslim'in *Sahîh'i*, *eş-Şifâ*, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*, *el-Mevâkıf*, *el-Akâidü'n-Nesefiyye*, es-Senûsî'nin *Kübra'sı*, *Mukaddimetü'l-Kastalâni*, *et-Tevdîh*, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarı*, *Cem'ul-Cevâmi'*, *el-Kenz*, *el-Gürer*, Halil b. İshak'ın *Muhtasarı*, Gazalî'nin *İhya'sı*, Sekkaki'nin *Miftah'ı*, Taftazani'nin *Mutavvel'i*, Suyûtî'nin *el-Muzhir'i*, Sealibî'nin *Fıkhu'l-Luga'sı*, *es-Sîratül-Kilâbiyye*, İbn Haldun'un *Kitabu'l-İber'i*, Kâtibi'nin *eş-Şemsiyye'si*, İbn Hişam'ın *el-Muğnî'si*, *el-Meniyye*, *et-Tezkira*, Öklid'in Yazıları (el-Haşâişî, 2021, s. 75).

Orta seviyede okutulan kitaplar: *el-Erbeûne'n-Nevevî*, Tirmîzî'nin *eş-Şemâil'i*, Senûsî'nin *el-Akâidetü'l-Vustâ'sı*, *eş-Şâtibiyye*, *Elfiyetü'l-İrâki*, *el-Menâr*, Karâfî'nin *et-Tenkîh'i*, İmamü'l-Haremeyn'in *el-Varakat'ı*, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, *el-Vikâye*, *el-Muhıbbiyye*, *Tuhfetü İbn Âsım*, *Lâmiyetü'z-Zokak*, *es-Serrâciyye*, *er-Rahbiyye*, *ed-Dürretü'l-Beyzâ*, İbn Ataullah'ın *el-Hükm'ü*, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, İbn Ğânem'in *Manzumesi*, Sebtu'l-Maridînî'nin *Risalesi*, İbn Mâlik'in *Elfiye'si*, *Lâmiyetü'l-Ef'al*, *el-Marah*, *eş-Şâmiyye*, *ez-Zencâni*, *et-Telhîs*, Semerkandi'nin *Risalesi*, *Vaz Risalesi*, *Makâmatü'l-Harîrî*, İbn Reşîk'in *el-Umde'si*, *Kasîdetü Seyyidina Ka'b*, *el-Hemziyye*, *el-Bürde*, *el-Kirmânî*, *el-Mataliü'n-Nasriyye*, *Nazmü'l-Hıraz*, *el-Hazceriyye*, Taftazani'nin *et-Tezhîb'i*, *Muhtasar's-Sûsî*, *el-Kavânîn*, İbnü'l-Hâyim'in *el-Mürşide'si*, *el-Kalsâdi*, *Eşkâlüt-Te'sîs*, *el-Cağmîni* (el-Haşâişî, 2021, s. 76).

Başlangıç seviyesinde okutulan eserler: *el-Cezeriyye*, *es-Suğrâ*, *el-Kudûrî*, *eş-Şeyh Hasan*, İbn Ebi Zeyd'in *Risalesi*, *el-Mürşidü'l-Muîn*, *el-Aşmâviyye*, *es-Sûsî*, *el-Acûrûmiyye*, *Katrü'n-Nedâ*, *es-Semerkandiyye*, *İsagoci*, *en-Nuhbe'l-Hisâbiyye*.

1933 düzenlemeleriyle birlikte Zeytûne Camii'nde; başlangıç seviye dersleri; Tevhid, Kıraat, Hadis, Fıkıh, Faraiz, Nahiv, Sarf, Belagat, Hat, Kur'an İmlası, Ahlak, Mantık, Coğrafya, Aritmetik-Matematik, Mühendislik- Mimarlık, Sağlık Bilgisi, İnşa (Kompozisyon), Arapça Metinler; orta seviye eğitim dersleri; Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh Usulü, Feraiz, Belgeleme- Noterlik, Anlaşma ve Belge Düzenleme, Şer'i Uygulamalar, Nahiv, Sarf, Belagat, Aruz, Dil ve Edebiyat, Hat, Mantık, Araştırma Teknikleri, Siyer, Tarih, Aritmetik-Matematik, Mühendislik-Mimarlık, Astronomi- Zaman Bilgisi, Eğitim Becerisi, Terminoloji,

Edebiyat Tarihi, yüksek seviyede okutulan dersler; Tevhid, Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh Usulü, Fıkıh, İslam Hukuku Tarihi, Şeri Uygulamalar, Nahiv, Belagat, Eğitim Becerisi, Terminoloji, Dinin Gayeleri, İnşa, Hitabet, Şiir Tenkidi, Edebiyat Tarihi, Arapça Seçkiler idi (el-İyâşî, 1990, s. 79).

1956-1961 Zeytûne Üniversitesi'nde eğitim müfredatı şu şekildedir:

Şeriat Fakültesi'nde ilk iki sene ortak olan dersler; Kuran Araştırmaları (1 saat), Tefsir (1 saat), Sünnet (1 saat), Sünnet Araştırmaları (1 saat), Hadis İstılahları (1 saat), Fıkıh Usulü (3 saat), Muamelat Fıkıhı (2 saat), İbadet Fıkıhı (1 saat), Dinin Gayeleri (1 saat), İslam Hukuku Tarihi (1 saat), Toplum Düzeni ve Devlet Usulü (1 saat), İslam Kanunları (1 saat), Kelam (1 saat), Felsefe ve Mantık (1 saat), Yaşayan Diller (3 saat); Şeriat Fakültesinde Din Usulü Bölümü Müfredatı: Tefsir (3 saat), Kuran Çalışmaları (4 saat), Hadis (2 saat), Siyer (2 saat), Kelam (2 saat), Fıkıh (2 saat), Mekasidüşşeria (1 saat), Fıkıh Usulü (2 saat), İslam Hukuku Tarihi (2 saat), Mantık (1 saat), Hikmet (1 saat), Felsefe (1 saat), İlmi Hitabet (1 saat); Şeriat Fakültesi Kadılık Bölümü Müfredat: Tefsir (3 saat), Hadis (2 saat), Fıkıh (2 saat), Mukayeseli Fıkıh (3 saat), Fıkıh Usulü (2 saat), İslam Hukuku Tarihi (1 saat), Kaza Dersleri (4 saat), Teşri'nin Hikmeti (3 saat), İdari Düzenlemeler (2 saat) (Hamîde, 2021, s. 144).

Arap Dili Fakültesi'nin ilk senesi müfredatı şu dersleri içermekteydi: Kuran Dersleri (1 saat), Tefsir (2 saat), Genel Diller (1 saat), Arap Dil ve İlimleri (3 saat), Arap Edebiyatı (3 saat), Tunus Edebiyatı (1 saat), Genel Edebiyat (3 saat), İki Kadim dil (Yunanca- Farsça) (2 saat), Felsefe (1 saat), Yaşayan Dil (3 saat), Eski Dil (2 saat), Yabancı Dil (3 saat), Belagat (1 saat), Arap Dil ve İlimleri Tarihi (3 saat), Tarih Araştırmaları (2 saat), Uygulama Dersleri (2 saat); Arap Dili Fakültesinde 2. bölüm: Kuran Araştırmaları (2 saat), Belagat ve Aruz (2 saat), Tefsir (1 saat), Nahiv (3 saat), Edebi Metinler (2 saat), Edebiyat Araştırmaları (5 saat), Aruz (1 saat), Psikoloji (2 saat), Eski İki Dil (2 saat), Yaşayan Dil (3 saat), Eski Diller (2 saat), Yabancı Dil (3 saat), Modern Dil (3 saat), Tarih Araştırmaları (2 saat); Arap Dili Fakültesi Edebiyat Bölümü Dersleri: Tefsir, Kuran Dersleri, Edebiyat, Belagat, Edebiyat Tarihi, Teorik ve Uygulamalı Hitabet, Şiir Eleştirisi, Psikoloji, Vaz İlmi, Arap Tarihi, Yabancı Dil, Nahiv, Edebi Felsefe, Eski Dil, Dil, Tarih Araştırmaları, Modern Dil; Arapça Fakültesi Dil Bölümü Dersleri: Kuran Dersleri, Arapça ve İştikak, Dil tarihi ve İlimleri, Tefsir, Belagat, Dil Usulü, Vaz İlmi, Arap Tarihi, Dil, Modern Dil, Edebi Felsefe, Yabancı Dil, Psikoloji (Hamîde, 2021, s. 144).

Kıraatte Uzmanlık dersleri; Rivaye (5 saat), Diraye (10 saat), Tefsir, Kuran Araştırmaları (4 saat), Nahiv (2 saat) derslerini kapsamaktaydı (Hamîde, 2021, s. 145).

1961-1987 yılları arasında Zeytûne, Tunus Üniversitesi'ne bağlı Şeriat ve Din Usulü Fakültesi'nde iken programı şu şekildedir:

Kuran Dersleri, Sünnet Dersleri, Edebiyat ve Edebiyat Eleştirisi, Akaid, Davet ve Davetçiler, Felsefe, Psikoloji, Eğitim Psikolojisi, Dinler Tarihi, İslami Furûk, Tasavvuf, Tarih, Fıkıh Usulü,

Fıkıh, Dinin Gayeleri, İslam Hukuku Tarihi, Sosyoloji, Sosyal Düzen Usulü, Toplumsal Mezhepler Tarihi, Yaşayan Dil, Uygulama Dersleri (Hamîde, 2021, s. 154).

1961-1987 Tunus Üniversitesi'ne bağlı olan Zeytûne Fakültesi ayrıca Vaaz ve Rehberlik Diploması vermektedir. Eğitimi 3 sene süren Vaaz ve Rehberlik programının dersleri şu şekildeydi: İlk sene okutulan dersler, Kuran İlimleri, Sünnet İlimleri, İbadet Hükümleri ve Esrarı, Dini Hitabet, Dini Tarih, Tarih, Coğrafya, Yabancı Dil. İkinci sene okutulan dersler; Kuran İlimleri, Şeriat Usulü ve Esrarı, İbadet Hükümleri ve Esrarı, Dini Tarih, Bid'at ve Zararları, Günümüz İslam Dünyası, Tarih, Coğrafya, Yabancı Dil, üçüncü sene okutulan dersler; Dini Hikmet, İbadet Hükümleri ve Sırları, Akaid, Dini Hitabet, Sosyal ve İktisadi Doktrinler, Tunus Cumhuriyet Nizamı, Günümüz İslam Dünyası, Yabancı Dil (Hamîde, 2021, s. 154).

2.3. Eğitim Süreci

Hicri dördüncü asra kadar bir kişinin bir ilimde yetkinliğini kanıtlayan ve onu eğitim hayatında bir üst kademeye taşıyacak somut bir belge olmadığı görülmektedir. Bu dönemlerde sadece sözlü olarak "şu kişi şu kişiden rivayet etti" şeklinde aktarımlar yapılmaktadır (el-Ma'mûrî, 1980, s. 41). İslami ilimlerin ve medreselerin gelişmesini takiben hicri dördüncü asrın başlarında bir kişinin bir ilimde yetkinliğini kanıtlayacak niteliği olan icazetler verilmeye başlanmıştır. Günümüz diploması gibi düşünülebilecek olan icazetle diplomanın farkı, icazetin belirli bir kitap ya da rivayet için verilirken, diplomanın ise bir eğitim programının sonunda toplu olarak tüm dersler için verilmesidir (el-Ma'mûrî, 1980, s. 41).

1930 düzenlemesinde üzerinde durulan en önemli husus Zeytûne'deki ölçme değerlendirme ve diplomaların eğitim derecelerine uygun olarak tekrar ayarlanması gerektiğidir. Zeytûne'de ölçme değerlendirme, başlangıç ve orta dereceler bakanlık nezaretinde Zeytûne hocalarından oluşan bir komisyon tarafından yapılmıştır. Fakat yükseköğretim derecesinde ölçme değerlendirme bakanlık kurul üyelerine ilave olarak iki müftünün de hazır bulunduğu sınav komisyonu tarafından yapılmıştır (el-İyâşî, 1990, s. 39).

Sınavlar hem yazılı hem sözlü olarak yapılmıştır. Yazılı sınavda başlangıç seviyesinde edebi bir konu ile ilgili makale yazması istenmiş, orta seviyede, okutulan derslerle ilgili sınav tabi tutulmuş, yükseköğretim seviyesinde ise öğrenci ihtisas konularından sınav tabi tutulmuştur. Yabancı dil sınavları dışında tüm sınavlar Arapça olmuştur. Sözlü sınavda komisyon, derslerde okutulan kitaplardan soru sormuşlardır. Ders hocaları bununla birlikte aylık küçük sınavlar yaptığı ve bu sınavlar sene sonu değerlendirmesine dahil edildiği görülmüştür (el-İyâşî, 1990, s. 53).

1959-1960 yıllarında ölçme-değerlendirmede yazılı sınav, akademik sınav ve sözlü sınav olmak üzere öğrencilerin üç farklı sınav tabi tutulduğu görülmektedir. Yazılı sınavda,

öğrencinin Fıkıh Usulü, Fıkıh ve Dinin Gayeleri derslerinin her birinden ikişer konu seçip bununla ilgili kompozisyon yazılması istenmiştir. Bir sonraki aşama olan akademik sınavda kura yöntemiyle belirlenen bir konuyla ilgili öğrenciden yazı yazması beklenmiştir. Sözlü sınavda ise Kuran, Kelam, Fıkıh Usulü, Dinin Hikmeti, Mukayeseli Fıkıhı, Felsefe, Mantık Araştırma Teknikleri, İslam Hukuku Tarihi, Dinler Tarihi, Teorik Hitabet ve Fransızca derslerinden sınav yapılmıştır (Hamîde, 2021, s. 160).

1961-1987 yılları arasında Tunus Üniversitesi'nin altında bir fakülteyken Zeytûne'de ölçme değerlendirmede öğrenciden iki makale yazması istenmiştir. Birinci makale Kuran ve Sünnetle ilgiliyken, ikinci makale ise alınan derslerle ilgili seçilen herhangi bir konudan olması konusunda serbestiyet sağlanmıştır (Hamîde, 2021, s. 162).

2.4. Öğrenci

Zeytûne'ye İslami eğitim almak için tarih boyunca dünyanın dört bir yanından öğrenciler gelmiştir. Bu öğrencilerin coğrafi dağılımlarına bakıldığında çoğunluk Tunus olmak üzere; Trablusgarp, Mağribü'l Aksa, Sahra, Cezayir, Fas, Libya, Filipin, Malezya, Tayland, Endonezya, Yugoslavya, Türkiye, Senegal, Moritanya, Suudi Arabistan, Yemen, Suriye, Birleşmiş Arap Ülkeleri, Ürdün ve Kuveyt dikkat çekmektedir (el-İyâşî, 1990, s. 94).

Zeytûne'de öğrenci yoğunluğu siyasi ve sosyal şartlara göre değişkenlik göstermiştir. Klasik Dönem'de öğrenci sayıları ile ilgili bilgi bulunmamakla birlikte 1881'de 600, 1887'de 800, 1926'da 2050, 1935'te 3000, 1949'da 9800 öğrenci olduğu görülmektedir (el-İyâşî, 1990, s. 92).

1309'dan önce Klasik Dönem'de eğitim sisteminin tabi bir sonucu olarak öğrenci seçimi doğrudan ders hocasına bağlıydı. Öğrenci, dersin hocası kabul ettiği takdirde ders halkasının bir parçası olurdu. Fakat 1309'daki düzenlemeyle birlikte aleni imtihanlarla öğrenci alımları başlamıştır. Sınavda öğrencinin İslam Fıkıhı, Arap Edebiyatı ve Matematik ile ilgili sorulardan sınav olduğu belirtilmiştir. Yine aynı düzenlemeyle bir kitabı bitirip diğerine geçebilmek için bitirilen kitaptan imtihan olma şartı getirilmiştir (el-Haşâişî, 2021, s. 80).

2.5. Eğitici

Klasik Dönem ile ilgili bilgilerin çoğu işgal güçlerinin ülkeyi tahrip etmesiyle birlikte kaybolmuştur. Fakat günümüze ulaşan belgelere göre klasik dönemde Ahmed el-Misrati, İbn Reşik el-Kayravani, Batalyevsi ve Kartacenni, İbn Zeytûn ve İbn Arafe gibi önemli alimler Zeytûne'de ders vermiştir (Yiğit, 2013, s. 381).

Osmanlı Dönemi'nde Zeytûne Camii'inde 3 kademede eğitici hoca bulunmaktaydı. Birinci derecede otuz hoca olduğu, bunların on beşinin Hanefi alimi, on beşinin de Maliki alimi olduğu kaynaklarda verilmiştir. İkinci tabakada on iki alim olduğu, aynı şekilde bu alimlerin yarısının Hanefi, yarısı Maliki olduğu belirtilmiştir. Üçüncü tabakada gönüllü yirmi alim, bu

alimler dışında da Tecvid ve Kıraatte uzman iki hoca bulunduğu ifade edilmiştir (el-Haşâişî, 2021, s. 78).

Osmanlı Dönemi'nde Zeytûne Camii'inde ilmi faaliyetlerini sürdüren Hanefi alimler; eş-Şeyh Muhammed Muaviye, eş-Şeyh Hasan b. Hoca, eş-Şeyh Muhammed el-Bârûdî, eş-Şeyh Kâsûme, eş-Şeyh Hasan Ferşîşî, eş-Şeyh Mustafa Bayram, eş-Şeyh Hasan Kalaycı, eş-Şeyh Dördüncü Muhammed Bayram, eş-Şeyh Muhammed el-Übeyy, eş-Şeyh es-Settârî, eş-Şeyh Hüseyin el-Bârûdî, eş-Şeyh Muhammed b. Bâkir, eş-Şeyh Abbas, eş-Şeyh Muhammed b. Er-Rays, eş-Şeyh Ali ed-Dervîş, eş-Şeyh 3. Bayram, eş-Şeyh Muhammed İbnü'l-Hoca'dır (el-Haşâişî, 2021, s. 72).

İbn Ebü'd-Diyâf, müfessir ve Sünnî islahatçı geleneğin temsilcisi Muhammed Tâhir İbn Âşûr, oğlu Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, şair ve edip Mahmûd Kâbâdû, Ali Bâş Hanbe, devlet adamı, tarihçi ve şair Ebü'l-Kâsım eş-Şâbbî işgal döneminde Zeytûne'de yetişen meşhur ilim, fikir ve siyaset adamlarının başında gelmektedir.

1937 yılında Zeytûne'nin öğretim kadrosunda özel statüye sahip 3 hoca, 4 yüksek rütbeli hoca, 27 birinci tabakadan, 22 ikinci tabakadan (lise seviyesi), 52 üçüncü tabakadan (başlangıç seviyesi) hoca ile Zeytûne dışından 16 eğitim sorumlusu, 60 kişi yardımcı gönüllü eğitmen görev yapmıştır (el-İyâşî, 1990, s. 213).

Zeytûne'de bir hocanın en üst kademe olan ve günümüzde profesörlük seviyesi sayılabilecek "üstad" olabilmesi için herhangi bir sınavdan başarısız olmadan ve ara vermeden 25 yıl okuması-çalışması gerekmektedir. 7 yıl Zeytûne dışında ilkokul, 4 sene "ehliyye" diploması için, 3 sene "tatvi'- tahsil" diploması, 3 sene de "alemiyye" diploması için okuması gerekmektedir. Buralardan mezun olduktan sonra 2 sene üçüncü seviyede hoca seçimleri münazaralarında görev yapıp, 1 sene bu münazaraya katılması, 1 sene ikinci seviye hoca seçim münazaralarında, 2 sene de birinci seviye hoca seçim münazaralarına katılması gerekmektedir. Birinci seviyede hoca olup 10 sene akademide kaldıktan sonra "üstad" derecesine yükselme hakkını kazanmış oluyordu (el-İyâşî, 1990, s. 82).

3. Geçmişten Günümüze İlmî, Sosyal ve Siyasi Hayatta Zeytûne

Zeytûne Cami, ibadet ve eğitim dışında dini, sosyal ve kültürel etkinlikler için kullanılmıştır. Hazreti Peygamberin doğumu vesilesiyle camide ilgili gecenin ve günün tamamı zikir ve Kur'an tilavetiyle geçmiştir. Caminin tüm ışıkları ve avizeleri aydınlatılmış, bu özel gecelerde kral, vezirler, devlet erkanı, imamlar ve alimler Zeytûne Camii'nde toplanmıştır. Yine aynı coşku ve heyecan Ramazanlarda da yaşanmıştır. Bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir. Ramazan ayı 26. günü ikindi namazından sonra 3. imam Kadı İyaz'ın *Şifa'*ına başladığı, 2. imamın Müslim'in *Sahihini* okuduğu. 1. imamın ise Buhari rivayetiyle dersi bitirdiği kaynaklarda geçmektedir. Yine o gece teravihte Kuran hatmi yapıldığı belirtilmiştir (el-Haşâişî, 2021, s. 56).

Zeytûne mezunları ilmi ve fikri saygınlıklarının yanında siyasi ve sosyal imtiyazlara da sahip olmuşlardır. Tunus'un entelektüel kesimi olarak görülen Zeytûne mezunları siyasi ve idari görevlerde yer almışlardır. Bazı dönemler Zeytûne öğrencileri askerlikten muaf tutulmuşlardır. Zeytûne hem halk tarafından hem de idare tarafından her dönemde sevgi ve saygı görmüş ve büyük destekler kazanmışlardır. Bu noktada batı sömürü dönemleri bunun dışında tutulmalıdır. Nitekim sömürgeci batı, yerel lehçeleri güçlendirerek Fasih Arapçayı dolayısıyla İslam'ı zayıflatmak istemiştir. Bu politikanın gereği olarak bazı öğrenciler sömürge karşıtı gösteri yapmak, cihat çağrısı yapmak ve dergi neşretmek gibi suçlardan Zeytûne'den atılmış ve hapis cezasına çarptırılmıştır.

Zeytûne'de yetişmiş önemli isimler arasında Ebu Muhammed et-Tecîbî (h127), Ebû Kerîb Abdurrahman el-Basrî (139), Malik b. Enes'in ve Süfyan es-Sevrî'nin öğrencisi olan Ebu'l-Hasan Ali b. Ziyad el-Absî et-Tûnusî (h.183), Ebi'l-Bişr Abdurrahman el-Ezdî (h242) (el-Ma'mûrî, 1980, s. 50). İbn Haldun 808/1406 (Raca b. Selame, 2020, s. 24), İbn Urfe 803/1400, el-Berzûlî 841, Muhammed el-Übeyy 828, (Raca b. Selame, 2020, s. 25), İbn Abdisselam 749, İbnü Râşid el-Kafsî 736, (Raca b. Selame, 2020, s. 27) Muhammed en-Nahlî el-Kayravânî 1342/1924, Sa'd es-Satîfî, et-Tahir el-Haddâd, Ebu'l-Kasım eş-Şâbbî, Tahir b. Âşûr, Muhammed Fadîl b. Âşûr, Şeyh Muhammed el-Hadr Hüseyin, Muhammed el-Aziz Ce'îz, Muhammed Eş-Şazeşî en-Nefîr, Mustafa el-Kamûdî ez-Zeytûnî, Hüseyin İbnü'l-Hoca ez-Zeytûnî, Tacu'l-Arifin el-Bekrî, Sîdî Hasen eş-Şerîf sayılmaktadır.

Sonuç

İbadet yeri olarak kurulan ve sonrasında düzenli bir eğitim öğretim kurumu haline gelen Zeytûne Cami, merkez İslam coğrafyası dışında İslam kültür ve medeniyetinin ilk olarak yabancı bir kıtada yerleşip kökleşmesini, sonrasında da bölge halklarını ortak bir dil altında birleşmesini sağlamıştır. Arapçanın Sicilya ve İtalya üzerinden Avrupaya girişinde önemli rolü olan Zeytûne, dil ile beraber kültürün de Sicilya ve İtalya'da uzun bir süre etkili olmasını sağlamıştır. Sicilya ve İtalya'nın güneyinde uzun bir süre Katolik düğün törenlerinde Arapça şarkılar söylenmesi geleneği devam ettirilmiştir. İslam ümmetinin ruhu durumundaki Arapça, Akdeniz sahilleri boyunca dağınık haldeki insan topluluklarını ortak bir ülkü çerçevesinde bir araya getirmeyi başarmıştır.

İbn Haldun, İbn 'Âşur, İbn Usfûr, Ebu'l Kasım eş-Şâbbî, Mahmud Kabadu gibi önemli ilim adamlarının yetiştiği Zeytûne Cami Hüseyinler Dönemi'nden itibaren önemli görevlere getirilen ve devlet işlerinin yürütülmesinde etkili olan isimlerin irtibatlı olduğu bir kurum olmuştur. Zeytûne âlimleri Tunus Devleti'nin kurulması sırasında da önemli katkılarda bulunmuşlardır. Cezayir islah hareketinin ilk ve en önemli temsilcisi Abdülhamîd b. Bâdîs de Zeytûne Medresesi'nde yetişmiştir.

Bu topraklar önce İspanyollar sonra Fransızlar tarafından iki kere işgal edilmiştir. İkisinde de batı güçleri Müslümanları bir arada tutan Fasih Arapça'yı ortadan kaldırıp lehçeleri

güçlendirilmeye çalışmış ve İslami eğitimi zayıflatmaya uğraşmıştır. Zeytûne bu noktada Arapça'nın, İslam'ın ve İslami eğitimin korunmasında kilit rol oynamıştır.

Zeytûne dini eğitim sisteminde klasik dönemde uzunca bir süre doğa bilimleri dini ilimlerin destekleyicisi olarak görülmüş ve doğa bilimleri dini ilimlerle birlikte okutulmuştur.

Çalışmanın problemleri ve amaçları çerçevesinde Zeytûne eğitiminde geçmişten günümüze kapsamlı ve güçlü bir eğitimle bölgenin İslamlaşmasına büyük katkı sağladığı, Osmanlı himayesi döneminde Osmanlı'nın bölgeyi ilmi anlamda kalkındırmada güçlü katkılarda bulunduğu ve bölgeyi desteklediği görülmüştür. Hafsiler Dönemi ve Osmanlı Dönemi'nde Endülüs'ten gelen alimlerin Tunus ilmi hayatına ve Zeytûne eğitimine katkıları açıkça görülmüştür. Osmanlı'nın Anadoludaki ıslahat ve düzenlemeleri Osmanlı'nın bir vilayeti sayılan Tunus'un eğitimini etkilemiştir. Batı işgal güçlerinin Tunus'u ele geçirdiği dönemde ilmi hayat sekteye uğramış, kütüphane ve vakıflar tahrip edilmiştir.

Zeytûne müfredatı ve okutulan kitaplar incelendiğinde eğitim seviyesinin güçlü olduğu görülmüştür. Müfredatta 1956-1961 yılları arasında Arap Dili Fakültesi'nde Psikoloji derslerinin varlığı dikkat çekicidir. Dil öğretimi ve Psikoloji ilişkisinin o dönemde önemsendiği görülmüştür.

Zeytûne ve bölge ile ilgili çalışmalar tarihi ve kültürel bağları ortaya koyması ve sonraki ilişkilere zemin hazırlaması dolayısıyla önemlidir. Nitekim ortak tarih ve bu bağlar nedeniyle Zeytûne Üniversitesi'nin kütüphane otomasyonu TİKA tarafından yapılmıştır.

Önemine binaen Zeytûne'nin eğitsel anlamda farklı açılardan çalışılabileceği, Zeytûnelilerin Tunus siyasetindeki yeri, Osmanlı'nın bölgedeki etkisi, Tunus'a küçük İstanbul denme sebepleri, Tunus Hanefiliği, Tunus'a İstanbul'dan getirilen âlimler ve etkileri, Tunus'taki Türkçe dil varlığı, Tunus eğitimine Türklerin katkısı ve Tunus'un ilmi dönüşümünde Endülüsülilerin etkisi gibi konular önerilen çalışma alanları olarak düşünülmüştür.

Kaynakça

Aydüz, S. (2008). Medrese ve tekke dışındaki eğitim müesseseleri tarihi literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 139-180.

Bilgin, F. (2013). Osmanlı hakimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.-XVII. Asırlar). *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 8(1), 29-49.

Bozbaş, F. (2022). Osmanlı döneminde Tunus'ta Hanefî Mezhebi. *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 511-547.

el-Haşâişî, M. B. O. et-Tûnusî. (2021). *Târîhu Câmiu'z-Zeytûne*. Darul İmamîl Mâzirî.

- el-İyâşî, M. (1990). *el-Bîetü'z-Zeytûniyye 1945-1910 Müsaheme fi tarihi'l-Câmiati'l-İslamiyyeti't-Tunusiyye*. Daru't-Türkî.
- el-Ma'mûrî, et-T. (1980). *Câmi'u'z-Zeytûne ve medârisu'l-ilmî fi'l-ahdeyn el-Hafsî ve't-Türkî min seneti 603/1206 ilâ seneti 1117-1705*. ed-Dâru'l-Arabiyyeti li'l-kitâb.
- Hamîde, R. (2021). *Tarîhu'l-Câmiati'z-Zeytûne (1956-1987)*. Müessesetü GLD.
- Hizmetli, S. (1992). Osmanlı yönetimi döneminde Tunus ve Cezayir'in eğitim ve kültür tarihine genel bir bakış. *Anka Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 1-22.
- Pektaş, K. (2013). Zeytûne Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 44, ss. 380-381). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Raca b. Selame, R. b. S. (2020). *et-Talimî'l-İslami ve hareketü'l-islâh fi Camii'z-Zeytûne*.
- Şeker, M., & Mercan, İ. H. (1985). Tunus Milli Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 105-122.
- Yiğit, İ. (2013). Zeytûne Camii - ilim ve kültür tarihindeki yeri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 44, ss. 381-383). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2021). Tunus - kültür ve medeniyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 41, ss. 393-397). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

From Mosque to University: Zitouna Madrasah as an Educational Institution

Merve Cengiz

Extended Abstract

The Zitouna Mosque, built in the 8th century in Tunis, has served as one of the most important educational institutions in the Islamic world for centuries. Positioned as a center for Islamic scholarship and spiritual nourishment, the mosque played a crucial role in the cultural and educational development of the region.

Originally constructed under the name of Jami al-Qebir-Zitouna by Arabs who arrived in the region through Islamic conquests, the mosque not only served as a place of worship but also functioned as an educational hub. Named after the olive tree under which it was built, this institution played a significant role in the Islamization of the local population.

As a symbol of religious education, the Zitouna Mosque facilitated mutual understanding among the diverse ethnic groups in the region who converged under Islam to form a shared culture and language. Despite facing challenges from Western powers, the mosque maintained its pivotal position in Arabic eloquence and Islamic education.

Scholarly studies on Zitouna have explored various aspects but have overlooked certain points. Therefore, this research comprehensively examines the institution from its establishment to the present day, encompassing its administrative and academic structure, curriculum, educational process, student-teacher dynamics, and its role in the intellectual, social, and political life of the region.

Under the main research question “From mosque to university: How did Zitouna evolve as an educational institution?” several sub-problems are addressed, including the impact of Ottoman educational reforms in Anatolia on Zitouna during Ottoman rule, the contributions of scholars from Al-Andalus to Zitouna upon their arrival in Tunisia, and the effects of Western invasions on the mosque.

Conducted as a qualitative study using document analysis, this research adopts a case study design. It aims to trace the evolution of Zitouna as an Islamic educational institution from its inception to the present day. The study is significant for highlighting the

contributions of Ottoman influence to Tunisia's development, and for shedding light on cultural ties between Turkey and Tunisia, offering insights for cultural and educational institutions, as well as foreign ministries.

Through its investigation of Zitouna's historical and educational journey, the study underscores its pivotal role in the Islamization of the region, its intellectual advancement under Ottoman patronage, and its resilience amidst Western incursions which led to disruptions in its scholarly activities.

Despite political challenges during the Hafsid era, efforts to enhance educational quality persisted, with significant contributions including the establishment of grand libraries by Hafsid sultans, transforming these spaces into centers not only for book collection but also for educational activities.

Renowned historian, sociologist, and philosopher Ibn Khaldun was born in Tunisia during this period, playing a crucial role in the region's and Zitouna's development through his scholarly activities.

In the 16th century, with the collapse of the Hafsids and the Spanish occupation of Tunisia, intellectual activities at Zitouna almost ceased. Spanish forces destroyed libraries and relocated manuscripts to papal libraries, prompting many scholars to disperse to different regions.

Between 1535 and 1574, Tunisia, which was constantly under attack by the Spanish, experienced a serious setback in knowledge. Thousands of books were lost, scholars migrated from Tunisia, and mosques and madrasas began to be used as stables. When Ottoman rule came to Tunisia, significant efforts were made to change this dire situation. Alongside the arrival of the Ottomans came another wave: the Turkish-Ottoman influence brought from Istanbul. To promote the Hanafi school of thought, many scholars were settled in Tunisia from Istanbul. It is said that during this period, Tunisia was referred to as "Little Istanbul" and it was noted that Tunisian madrasas resembled Istanbul madrasas, especially with Turkish terminology and visiting scholars. The predominance of the Maliki school among the local population and the absence of a dedicated center for the Hanafi school hindered its establishment in Tunisia as expected. In subsequent periods, the Yusuf Dayi madrasa was established to spread Hanafism, with Ramadhan Efendi appointed as its teacher. One of the most notable features of the Turkish period was that everyone, from administrators to scholars who migrated due to the Spanish and French occupations, enthusiastically supported educational activities, despite the setbacks caused by these occupations. Furthermore, during this period, scholars refrained from involvement in politics compared to other periods. With Ottoman support, Zitouna regained its former prestige.

An important aspect of the Ottoman Empire's rule in Tunisia was its meticulous approach to educational activities and the teaching of fluent Arabic. By 1574, following the definitive Ottoman rule over the region and the return of nearly all scholars who had fled the Spanish invasion, Muslim exiles from Andalusia, expelled when Spain captured Andalusia, returned to Tunisia and gathered around Zitouna. Thus, Andalusian scholars also played a role in Zitouna's intellectual journey and contributed to it.

During the Ottoman period, one of the most significant initiatives was the reform in education during the time of Mehmet Sadık Pasha in 1876. Hayrettin Pasha, who was a vizier in Zitouna, prepared a decree with a delegation of scholars from Zeytûne, aiming to reform education. This reform subjected Zitouna to a specific curriculum, regulated subjects to be taught, graded lessons, and addressed the status of students and educators. Scholars from the İlmiye class from Anatolia were brought in for this purpose. In particular, teachers were settled in the region to teach Hanafi fiqh, leading to an increase in affiliation with the Hanafi school during this period.

A major step towards educational reform in this reform was taken by Hayrettin Pasha, who wanted to include rational sciences in Zitouna madrasa's curriculum but abandoned this due to the reaction of conservatives and established Sadikiyye College instead. Sadikiyye College was considered a high school-level institution and was somewhat akin to a branch of Zitouna. Like Galatasaray High School in Istanbul, Sadikiyye College taught modern sciences and foreign languages such as Arabic alongside French, Italian, and Turkish. Thus, while conservatism continued with Zitouna, modernity and technique continued with Sadiqiyah.

Hayrettin Pasha, who attached special importance to Zitouna, took into account the effects of the 1830 French occupation of Algeria and the 1839 Tanzimat Decree on the institution, and made significant changes in education. The physical transformation at Sadikiyye College, which teaches engineering and natural sciences in the Western sense, did not affect the public. The biggest reason for this is that Zitouna and the scholars gathered around it were more effective on the people.

During the Ottoman period, many trained personnel from Istanbul and Anatolia came to the region, members of the military and ilmiye class. It is said that the system applied in madrasas in Istanbul was implemented in Tunis, where there are rumors that it was called Little Istanbul because education in Tunis resembled Istanbul. Supported by strong foundations from the 7th century AD, Zitouna began to be supported by new foundations in addition to existing foundations with the effect of the archive tradition in the field of education. It is important that the renewal and reform efforts in the Ottoman Empire were effective on a continent other than Anatolia and influenced the Tunisian education.

The most remarkable aspect of the Ottoman period was the support of education by the Ottomans with libraries and foundations. It is noteworthy that the records kept in this

period show that the donors were Turkish families. At the same time, the Bayram Family, Hoca Family, Barudi Family, and the family of Turgut Reis, known as “Derâğise” in the region, have pioneered with their contributions to scientific activities. It was important that education through foundations was free, allowing access to education for everyone. The fact that all students from the rural areas with a dense Berber population attended on scholarships and in a boarding system was due to the foundations spread by the Ottoman administration.

In 1881, with Tunisia coming under French protection, the Zitouna institution underwent a major change. During the occupation period, like any colonial state, France tried to establish its dominance over the region by supporting local dialects, and hindered the learning of fluent Arabic, which kept Muslim people together, and Islamic education. France, which entered Algeria in 1830, tried to complete the occupation process by opening schools teaching French and supporting local languages. When the French took over Tunisia in 1881, the scholars in Tunisia, who had learned enough lessons from this bitter experience, considered the teaching of Arabic language and Islamic sciences a struggle for freedom for both Tunisia and the peoples of the region.

During the French colonial period, there were fierce debates between those who wanted to preserve the country’s Muslim and Arab identity and those who wanted to reform education, but when the reformist Tahir b. Ashur was appointed to the government, the situation was resolved in favor of the reformists. Innovations were made in terms of administrative, scientific, and pedagogical matters at the university. In 1946, lessons were added to the curriculum, including mathematics and natural sciences, history, geography, and philosophy, and al-Shubah al-Asriyyah were opened. English and French were taught in addition to Arabic here. In this process, the number of branches increased to twenty, and the country’s most distinguished scholars and intellectuals graduated from there. A distinguished group called “Zeytuniyyun” (People of Zitouna) emerged.

Instead of a national education model during the colonial period, a non-national education model was developed in accordance with the interests of colonialism, which sought to alienate Tunisia from its language and culture. Rich libraries, especially the Zitouna Library, amazed the French, and were destroyed. The foundations established to support education during the Ottoman period were diverted from their purpose during the occupation period. All the books in the Zitouna Library were later moved to the Tunisia National Library.

The Independence Period is the period from 1956 when Tunisia declared its independence to the present day. The education activities carried out at Zitouna Mosque, which gained the status of a university by turning into a university after serving uninterrupted education for about thirteen centuries, were transferred to Zitouna University established after Tunisia gained its independence in 1956.